

А.С.Шыныбекова

*М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы***Көркем-драмалық коммуникация онтологиясы**

Драма әлемінің тарихында екі мың жыл өтсе де құндылығын жоймайтын ежелгі дәстүрлі драмалар Эсхил, Софокл, Еврипид есімімен байланысты. Олар драма әдебиетінің тегі мен өнердің түрінсіз ақылға сыймайды деген ядроны құрайды, сондықтан да драманың характерлі логикалық белгілерін бейнелейді.

Кілтті сөздер: драма, драмалық шығарма, грек өнері, драматургия, трагедия, Софокл, Эсхил, Еврипид.

«Пәннің тарихы болмай, пән теориясы да болмайды, сонымен бірге пән теориясынсыз оның тарихы туралы ой да болмайды, өйткені пән туралы түсінік те жоқ, оның мәні де шекарасы да жоқ» [1], — деген ұлы ойшыл Н.Г.Чернышевскийдің тұжырымдамасын еске ала отырып, тарихқа қысқаша шолу жасаймыз. Мұнда біз драманың тарихи қалыптасуына дәстүрлі поэзияның, халық ауыз әдебиетінің, әдебиет дамуының белгілі бір деңгейі алғы шарт болғанын байқаймыз. Сонысымен белгілі бір дәрежеде әдебиеттің осы түрінің синтетикалық сипаты біріктірілген.

Бұдан екі жарым мың жыл бұрын пайда болған драма туралы зерттеу Аристотельдің «Поэтикасынан» бастау алған, сол кездің өзінде осы әдебиет түрі туралы құрама оқу қалыптасқан болатын. Әдебиеттің бұл түр эволюциясының ерекшелігі, «Поэзия өнері туралы» болғандығында (б.э.д 384 — 322 жж.) Аристотельдің шығармасында жазылған негізгі қағидалар бүгінге дейін бар (соның ішінде жүз жыл бұрын ғана пайда болған, өзінің түпкі қазығы — ежелгі грек драмасымен салыстырғанда — өте жас қазақ драмасы да бар) және әлі де қызмет етуде. «Поэтика дамудың ең жоғары шегіндегі ежелгі грек өнерінің теориялық жалпыландырылған көркем тәжірибесін көрсетеді, — деп жазған болатын белгілі драматургия теоретигі А.А.Аникст. — Бірақ сол өнердің өзі адамзат көркем даналығының ең жоғары көрінісі болып табылады, сондықтан да оның бірқатар заңдылықтары әлі де болса үлгі мен нормалық мәнін сақтаған» [2; 21].

Аристотельдің көрегендігі сондай, біздің э.д. V—IV ғғ. даму кезеңінің өзінде ежелгі грек драмасының ауқымды фактілік материалдарынан ең негізгісі «қағып ала» білген, қосымша, кездейсоқтарын лақтырып тастай білген және оның заңды нәрсені көре білуі ғылыми құндылықты және оның ізбасарлары жалғастырған, жалғастырып жатқан теорияның үш бірлігін негіздеп береді.

Драманың бастау кезеңдерін зерттеушілер оның тарихын жүзім иесіне және табиғаттың жан беруші күшінің символы — Дионисқа арналған халықтық салт-дәстүр әндерінен көреді. Алғашқыда «драма» мен «трагедия» түсініктері ажыратылмаған болатын, «трагедия» терминінің тура мағынасы «бақташының» — әрекетке қатысушылардың киімдеріндегі ешкі терілері немесе осы құдайдың мифологиялық серігі — ешкі аяқты Сатира сияқты Дионисқа құрбандық шалуды еске түсіретін «ешкі әні» деген мағынаны берген. Дионисқа арналған халықтық салт-дәстүр әндерінен пайда болған трагедия б.э.д V ғасырда Эсхил (б.э.д. 524 – 456 жж.), Софокл (б.э.д. 496 – 406 жж.) және Еврипидтің (б.э.д. 480 – 406 жж.) творчествосында өзінің шарықтау шегінде болады. Осыдан барып трагедия дәл осы жанрлардың бастау көздері болатыны, біртіндеп кейіпкерлер диалогына ауысқан, трагедиядағы хордың болуы оның бастау тарихынан келіп шығады. Мұнда автордан авторға дейінгі біршама пісіп жетілген эволюция да байқалады. Осылайша, егер құжаттық деректерге сүйенсек, Эсхилге дейін театрлық қойылымдарда хор, хорды бастаушы және бір актер ғана қатысады, ал Эсхил екінші актерді енгізген, Софокл болса содан соң үшіншісін енгізген. Егер Эсхилда әрекет етуші адамдарға немесе мінез-құлықтарына, Аристотель айтқандай, бір ғана қасиет — өрлік, әділдік, ер жүректік және т.б. ғана тән болса, Софоклда «жалаң идея, тенденциялар емес, рельефті бейнеленген адамдар тартысады, мінез-құлықтар, индивидуумдар қақтығысады» [3; 18]. Еврипид өзінің алдындағыларға қарағанда трагедияға «асқақтай, кейде тіпті бәсең тілмен сөйлеушілерді», нағыз шынайы тұрмыстық жағдайларды және оның алдындағы Эсхил мен Софокл — негізгі әрекет етуші тұлғалар ретінде — мифологиялық кейіпкерлерді қалдыра отырып, құлдардың өзін де енгізеді, яғни шыншылдыққа қарай ұмтылады. Трагедияның (Эсхилдің құдайлары мен билік етуші тұлғаларынан бастап Еврипидтің құлдарына дейін) әрекет етуші адамдарының әлеуметтік статусын демократизациялаудан басқа қарапайым

түрде кейіпкерлер тілін демократизациялау мен олардың психологиялық жағдайымен негізделетін, кейіпкерлер әрекетімен қозғалатын уәждерді адамдандыру мағынасындағы «демократизациялау» да байқалуда.

Жоғарыда аталған үш ұлы трагиктер ұштағанының әрқайсысының творчествосы тәжірибеге жаңаша қарау, оны одан ары жетілдіруді білдіреді. Софоклдың Афинада бірнеше күн, он жеті мың (Дионис театрын сонша адам сыйған) көрерменнің көз алдында өтетін драмалық жарыстардың басында тәжірибелі Эсхилге орын беруі, бірақ драматургиялық техниканы жетілдіру бойынша (оның кейіпкерлері Эсхилдің кейіпкерлеріне қарағанда икемдірек) бұл жарыстарды ұтып алуы да кездейсоқ емес. «Бірақ осы әлемнің орталығында — өзінің еркіндікті сүйетіндігін жар салған, өзі және өзінің табиғат патшалары — құдайларын жетілдіруші адам тұрса да, біз эсхилдік адамнан монументті фигураны психологиялық портретке айналдыратын, жамандық пен жақсылық иелерін толыққанды образға айналдырудың нәзік қырларын әлі де көре алмаймыз», — деп жазады, эсхилдік драмаға Софоклдың әкелген өзгерісі туралы ой қозғаған ғалым С.Апт [3; 17]. Эсхилді жеңген оның келесі жетістіктері драматург шеберлігі және драмалық өнердің дамуымен қоса мыңдаған көп көрерменнің өсуімен бірге көрерменнің эстетикалық идеалдары мен талғамы да өсті.

Эсхилді бірінші деп айтсақ, біршама шартты болады, өйткені оның творчествосында берілген трагедия бірден пайда бола алмайды: оның алдындағы «Милетті алу», «Финикияндіктер» трагедиялары сақталынбаған Фринхті атайды, бірақ тарихи құжаттарда айтылып отырады. Сондықтан да үлгі ретінде, перстерді жеңуге байланысты жалпыэллиндік патриоттық көтеріліс толқынында жазылған, «қорқыныш пен аяушылық» (Аристотель) арқылы көрерменді тазалап алған трагедияның туындауына кедергі бола алмаған, осы күнге дейін жеткен Эсхилдің ертеде жазылған «Перстер» трагедиясын алады (Аристотель). Жеңіс тақырыбын соғыста қолдана отырып, автор алдына азаматтық жан ашу және патриотизмге тәрбиелеу міндетін қояды:

... чтобы граждане наши

*Все горели желаньем врагов побеждать;
этим я свою драму украсил [3; 12].*

Бастапқыда, байқап отырғанымыздай, драма топты тәрбиелеуге бағытталған, бірақ көңіл-күйге әсер ете отырып, «адам жанының сырларын» ашқан тіршілік және әлем туралы ой-толғаныстармен тәрбиелеуге негізделген өнер ретінде қабылданған. Тұтастай мәдениет сияқты ежелгі грек драмасының бар әлемге тарау себебінің бірі, біздің ойымызша, еркіндікті сүйген адамды, табиғат құдайын жырлау (адам қоршаған ортамен болған күресте жеңіп шығу керек сол кезең үшін, бұл конструктивтік тәсілге жатады). Осылайша, Эсхилдің трагедиясында Отан үшін патриоттық мақтаныш сезім демократиялық мемлекетте еркін өмір сүретін адамның мақтаныш сезіміне айналады. Афинаның дамудың шарықтау шегінде құлиеленуші демократия болса да еркіндік пен әділеттік қасиеті әрбір азаматтың бойында болған демократиялық республика болғанын еске түсірейік. Сонымен, бізге қоғамдағы драманың ұлы миссиясы, оның қолданыс бағыты туралы қорытынды жасауға болады. Оның тарихы, біздің ойымызша, театрдан басқа ешқандай бұқаралық ақпарат құралдары болмаған мереке күндері қатарынан бірнеше күн бойы, таңертеңнен бастап алдымен трагедия, содан соң комедияны, театр өнерін тамашалаған ежелгі эллиндерден көреміз. Хор әні ашық костюмдер киген мифтік кейіпкерлер мен құдайлардың, актерлердің әрекетімен жалғасқан сөздің, көркем сөздің күші тікелей осы жауапты миссия — адам жанын сауықтыруға әкелді.

Ежелгі Грециядағы драмалық өнердің тұрақты эволюциясы мен тәлімгерлік байланысы туралы айтқанда, жаңа әрекет етуші тұлғаларды енгізуден бастап, әрекет етуші тұлғалардың психологиялық портретін жасаудағы біртіндеп шеберлікке жетуге дейін көрініс табатынын айтып өткенді дұрыс деп ойлаймыз.

Өлгендер әлемінде Дионис сотына жүгінген, әрқайсысы трагедия туралы ойларын қорғайтын Эсхил мен Еврипид (қарама-қарсы пікірлер айтушылар ретінде) арасындағы тартысқа құрылған Аристофанның «Бақалар» (б.э.д. 446–385 жж. дейін) деп аталатын комедиясы үлгі ретінде қызықты. Еврипид ескі трагедияны хордың басып кеткені, статикалық түрде болғаны үшін сынға алады және жанды драмалық әрекеттің принциптерін (бүгінгі күнге дейін бар) негіздейді:

*И после первых слов уже все действовали в драме,
И говорили у меня и женщина, и дева,
И господин, а также раб, старуха ... [3; 11].*

Аристофан комедиясының кейіпкерлері — Эсхил мен Еврипид драманың мақсаты туралы түсінік бойынша бір-біріне қарсы келеді, егер Эсхил драмалық өнердің міндетін азаматтық қамқорлық пен патриотизмнен көрсе (жоғарды қараңыз), Еврипид болса «өзінің творчествосында адамгершілік кодексіне жатқызудың негізгі белгілерін: ескі наным, азаматтық мораль дағдарысын, индивидуализм мен скептицизмнің дамуын көрсетеді» [4]. Бұл олардың әр түрлі күнтізбелік, хронологиялық уақытта өмір сүргендігімен ғана емес, сонымен бірге сол қоғамда қалыптасқан идеялар, ақыл-ой күйлердің әр түрлі болғанымен түсіндіріледі. Осылайша, егер Эсхилдің перстерді жеңген ежелгі гректер жеңісінің куәгері болуы қоғамда эмоциялық көтеріңкі күй жасап, оптимизм мен сенім берсе, Еврипид Афинаның Спартадағы Пелопоннескілік соғыстан жеңіліп қалған кезінде өмір сүрді, ол өз кезегінде демократияның жоғалуына, содан келіп шығатын барлық салдары бар авторитарлық режимнің күшеюіне, демократияның жоғалуына әкеліп соқты. Нағыз суретші ретінде Еврипид тұрмыстық өмірге жақындай отырып, өз уақытының ауруын жасырды. Және бұл ежелгі грек драмасының дәстүрі басқа дәстүрлер сияқты, бүгінде өз мәнін жоғалтқан жоқ, өйткені Еврипид жасаған қоғам назарын аударған өткір проблеманы қою кей уақытта маңызды да болады.

Әлем драмасының тарихында Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан аттарымен екі мың жылдан астам уақыт өмір сүріп жатқан, сонысымен де дәстүр болып табылатын ежелгі грек драмасының үздік дәстүрлері байланысты болып отыр. Олар өнер түрі, әдебиет тегі ретінде мүмкін болмайтын драманың негізін құрайды, сондықтан да олар драманың сипаттамалық белгілерін көрсетеді. Аукымды фактілік материалдарды талдауға негізделген драмалық өнердің ерекшеліктері туралы ой қозғау ұлы драматургтен кейін өмір сүрген Аристотельдің кейіннен заң деп аталып кеткен өнердің ерекше түрі ретіндегі драманың канондары мен ережесін жазып шығаруына жағдай жасады.

Драманың күрделілігі осы әдеби творчествоға деген талаптардың сақталу қажеттілігімен түсіндіріледі. Оны Аристотель алдыңғы және сол замандағы бай драматургиялық тәжірибеден алады, кітап басылымдары, газет пен журналдар жоқ кезде «ресми халық жиналыстары мен бейресми нарықтық жиындардан» басқа жалғыз бұқаралық ақпарат құралы болды, сондықтан да пьесада кемшілік кездеспейді.

Осы ережелерді ритористикалық сақтауды талап ете отырып, оны басты деп санамауы мұғалімнің данышпандығы болып отыр, біздің байқағанымыздай, бұл ежелгі рим кезеңінен кейін қалыптасқан. Ежелгі Грецияда оларды драматургтің мақсатына қарай түрлендіріп, қолданудың творчестволық тәсілдерін пайдалануға мүмкіндік берілді, оларды қолданудағы еркіндік бүгінде драма өнері саласын өзекті де құнды етіп отыр. Аристотель драмасының теориясы басқа да өнер түрлері сияқты драманы «ұқсату» (қазіргі ғылым тілімен айтқанда, шындықтың бейнесі) деп түсінуге негізделген болатын. Мұнда драма тек қана көшіріп (бүгінде айтсақ, фотография немесе компьютерлік томография) қана қоймау керек, авторда қалыптасқан өмір туралы белгілі бір түсініктерге сәйкес шындықты жасау керек. Мұнда драма өнері азаматтық ерлік пен патриотизммен (Эсхил) ғана шектелмеу керек, оның қолданыс бағыты — адамның жан-жақты рухани дамуына ықпал ету керек деп есептеген Аристотель ұлы Эсхилденде асып кетеді. Бүгінде сол б.э.д IV ғасырына дейінгі Аристотель қалыптастырған бұл талап әлі де өзекті болып отыр, тіпті одан да өзекті болуы мүмкін, өйткені техниканың дамуы мен жоғары технологиялар, жоғары, гуманистік идеалдарға рухани бай адам болмаса, адамның өз басына қауіпті болатын адамды — «табиғат патшасы» жасаған қауіпті жағдайды туғызды.

Аристотель драма үшін фабуланың маңызды мәнін көрсетеді («әрекетсіз өмір сүре алмаса да, мінезсіз трагедия өмір сүре алады»). Мұндағы «трагедия» сөзімен әдебиеттің түрі ретіндегі драма берілген, драматургиялық жанр ретінде комедияға қарама-қарсы қойып, трагедияны бөлу кеш қарастырылған) [5]. Дәл осы фабула драманың негізгі құрылымдық элементін көрсетеді және алғашқы атаулық мәнге ие. Мұнда іштей тұтас, аяқталған, өзінің бастапқы пункті — түйіні, содан соң логикалық аяқтау — әрекеттің шешімі болатын фабуланың бөлімдерінен Аристотель көрерменге эстетикалық ықпал етудің көздерін көреді. Осыдан барып (2) әрекет бірлігінің заңында нақтыланатын (1) фабуланың аяқталуы мен ішкі тұтастық заңы келіп шығады. Мұнда фабуланың «жеңіл шолынатындығы» талап етіледі, яғни уақыт бойынша созылып кетпеу керек. Осыдан барып хронологиялық шектеулер: драмадағы әрекеттер бір күнде ішінде кішкене ауытқумен өтеді. Біздің эрамызға дейінгі IV ғасырда Аристотель қалыптастырған бұл талап кейіннен заң дәрежесіне ие болады (XVI ғасырда итальяндық Джиральди Чинтио уақыт бірлігінің заңын шығарады) [2; 119].

Драманың хронологиялық жіктеуімен бірге тағы да бір талап XVI ғасырда басқа итальяндық ғалым Кастельвестро тұжырымдаған орын бірлігі заңымен байланысты және сонымен негізделеді

[2,120]. Оның мәнісі сол уақыт шамасы бойынша бір күн ішінде кейіпкер алғашқы әрекет орнынан алысқа кете алмайды. Негізі Аристотельдің «Поэтикасында» жазылған үш бірлік теориясы — әрекет бірлігі, уақыт бірлігі және орын бірлігі XVI ғасырда Италияда біртіндеп барлық драматургтерге міндетті композиция заңы деп танылады. Әлемдік драматургияның көп ғасырлық тәжірибесі көрсеткендей, уақыт бірлігі мен орын бірлігінің талаптарын сақтамауға болса, Аристотельден шыққан әрекет бірлігінің ережесі бүгінге дейін «көркем шығарма ретіндегі драматургиялық шығарманың түпнұсқалық қажетті шарты» болып қала береді» [6].

Данышпан Аристотель мінезді нақты танытатын, драманың орталығы болатын, маңызды элемент — жағдайдан да өтіп кетпейді. Қазіргі тілмен айтқанда, драманың әрекет етуші тұлғалары өзара әрекет ете отырып, «кейіпкерлердің өздерінің шығармасы сияқты басынан бастап аяғына дейін сап түзейтін» конфликтіге түседі. Олар оны бастайды, жүргізеді және аяқтайды» [7]. Қандай ауқымда болса да әлеуметтік конфликтінің, тіпті ол халық соғысы, революция болса да «кіші» кеңістік деп аталатын – отбасы, ұжымдағы кейіпкерлердің нақты конфликтісі арқылы бейнеленуі драманың ерекшелігі болады, ал көрермен болса оның ішіне кіріп кетеді, бірге қайғырады, бірге сезінеді, ойланады. Бұл оқырманның/көрерменнің бейнеленген адамдық қатынастарды танығаны кезде, оқиға шынайы болған кезде, яғни бейнелеудің шынайы негізінде ғана мүмкін болатын құбылыс. Драма кейіпкерлері қызықты да түсінікті болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Словарь философских терминов / Науч.ред. проф. В.Г. Кузнецова. — М.: ИНФРА-М, 2004. — XVI. — С. 5.
- 2 *Аникст А.А.* Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. — М.: Наука, 1967.
- 3 *Ант С.* Античная драма: Вступ.ст. //Античная драма. / Пер. с древнегр. и лат. — М.: Худ. лит., 1970.
- 4 *Ярхо В.* Комедии Аристофана // *Аристофан.* Избр. комедии / Пер.с древнегр. — М.: Худ. лит., 1974. — С. 54, 18.
- 5 *Аристотель.* Об искусстве поэзии / Пер. В.Г. Аппельрота / Под ред. Ф.А. Петровского. — М.: Гослитиздат, 1957.
- 6 *Волькенштейн В.М.* Драматургия. — 5-е изд., доп. — М.: Сов. писатель, 1969. — С. 30.
- 7 *Романов П.В.* Проблемы драматургического жанра: Учеб. пособие. — СПб., 1993. — С. 10.

А.С.Шыныбекова

Онтология художественно-драматической коммуникации

В истории мировой драмы с именами Эсхила, Софокла, Еврипида, Аристофана связываются лучшие традиции древнегреческой драмы, которые потому и являются традициями, что продолжают жить даже спустя более двух тысяч лет. Они составляют то ядро, без которого драма как род литературы и вид искусства просто немыслима, и поэтому представляют собой характерологические признаки драмы.

A.S.Shynybekova

Ontology of artistic and dramatic communication

In the history of a world drama with names of Eshila, Sofokla, Evripida, Aristofana the best traditions of an Ancient Greek drama which therefore are traditions that continue to live even after more two thousand years communicate. They make that kernel without which the drama as a sort of the literature and an art form is simply inconceivable and consequently represent characterologic signs of a drama.